

LA IMPORTÀNCIA LINGÜÍSTICA DE LES ZONES DE FRONTERA: LA REGIÓ DEL MATARRANYA

L'estudi detallat de la parla de les zones lingüísticament frontereres permet, evidentment, en primer terme, fixar de manera adequada els límits entre llengües veïnes i entre dialectes d'una mateixa llengua, però, en molts casos, permet també d'obtenir una informació excepcional sobre la naturalesa de les estructures lingüístiques o sobre certs processos que s'han esdevingut en la història de les llengües i que podem observar projectats en la realitat sincrònica en un moment determinat.

Des d'aquest punt de vista, les regions de l'alt Matarranya i de la veïna vall del Guadalupe són una zona especialment privilegiada.¹ Per una banda, l'àrea més estrictament fronterera amb el castellà aragonès ens ofereix una sèrie de fenòmens de naturalesa diversa que ens il·lustren sobre la dinàmica de l'evolució lingüística; per una altra banda, el conjunt de poblacions de parla catalana que avui pertanyen administrativament a la província de Terol constitueixen una cruïlla dialectal de gran interès. Entre els nombrosos fenòmens que podríem fer objecte de la nostra atenció per a il·lustrar això que acabo de dir, en destacaré només alguns.

Un simple cop d'ull al mapa de la zona que ens ocupa (vegeu la fig. 1) ens permet de veure que hi ha quatre localitats que es troben en primera línia en una zona de la frontera lingüística prominent cap a l'oest; són les poblacions d'Aiguaviva de Bergantes, la Ginebrosa, la Torre de Vil·la i la Codonyera. Doncs bé, aquestes quatre poblacions tenen en comú el fet de posseir un fonema /θ/ de realització

1. Fa ja bastants anys, vaig dedicar-me a estudiar la llengua d'aquesta regió del Matarranya, i és per això que no m'he pogut negar a la invitació de prendre la paraula en aquestes jornades de treball. Els aspectes fonològics d'aquests parlars donaren lloc, l'any 1973, a la meua tesi doctoral: *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico*, publicada el 1981 per la Universitat de Barcelona i l'Acadèmia de Bones Lletres.

interdental fricativa sorda, anàleg al corresponent castellà. Aquesta és la característica comuna més important exclusiva d'aquestes quatre poblacions, l'única que diferencia aquest grup de la resta de localitats lingüísticament catalanes de la zona. Mots com [ben'θiʌ] *vencill*, [biθk] *vesc*, [dre'θera] *drecera*, [kar'nuθ] *carnús*, [θe'aθ] *sedàs*, [ʎan'θol] *llençol*, poden bastar com a il·lustració d'aquest fet. Tres d'aquestes localitats (Aiguaviva, la Ginebrosa i la Torre de Vilella) presenten, al mateix temps, un cert nombre d'ocurrències d'un so dentointerdental sonor que es pot manifestar amb la modalitat fricativa [ð] o bé amb modalitats no fricatives (aproximant [ʃ] o bé oclusiva [d]) i que, en els lexemes coincidents, correspon al castellà [θ] i al català [z]. Pronunciacions com ['kolde] *colze*, [kru'ða] o [kru'ʃa] *ruzar*, [re'ða] *resar*, ['onde] o ['onðe] *onze*, ['sedde] o ['sedðe] *setze*, ['galde] *galze*, ens ofereixen una bona mostra d'aquest fenomen. Una anàlisi adequada d'aquesta situació, que no ens podem entretenir ara a justificar, ens porta a dir que el fonema interdental fricatiu sord /θ/ que podem observar avui en aquesta zona és el resultat d'una evolució fonètica autòctona i que en el seu origen té una relació estreta amb un estat antic de la fonètica catalana. Pel que fa als casos de [d] o [ð] que hem esmentat, poden ésser considerats el reflex actual d'un antic correlat sonor del fonema /θ/ que existí en català antic i que ha deixat alguna resta en la toponímia (Saldes < SALICES) i, segons interpretació de Coromines, en algun mot de la llengua general, com *espaordir*, *deixondir*.²

Un altre fenomen que té un gran interès lingüístic, perquè ens mostra un canvi fonològic, és el procés de desfonologització de /ɔ/. En el moment de fer les enquestes (1971), en la zona Y de la figura 2 havia ja desaparegut la diferència entre /o/ i /ɔ/, de tal manera que es confonien les ocurrències d'un i altre fonemes originaris i així coincidien en una mateixa pronunciació mots que en la zona de diferenciació eren distingits clarament per la diferència entre els sons [o] i [ɔ], com, per exemple, [tort] *tord* i [tɔrt] *tort* ('borní'), ['mosos] *solters* i ['mosos] *mossos* ('mossegades'), ['dona] *dóna* i ['dɔna] *dona*, ['osos] *óssos* i ['ɔsos] *ossos*, i altres. Cal remarcar que, en aquesta zona, la desaparició moderna de l'oposició entre /o/ i /ɔ/ ha comportat la confluència en una mateixa pronunciació (una *o* mitjana tancada) de les primitives ocurrències dels dos fonemes originaris, mentre que en la zona A de la mateixa figura 2, lingüísticament castellana, la desfonologització de /ɔ/ donà lloc en el seu moment a la dissociació en dos fonemes consecutius de les ocurrències originàries de /ɔ/: ['osos] *óssos*, ['wesos] *ossos*.

2. J. COROMINES, «Algunes lleis fonètiques no observades fins ara», *Estudis Romànics*, vol. III, (1951-1952), p. 201-230.

	<i>óssos</i>	<i>ossos</i>
Zona A	[ˈosos]	[ˈwesos]
Zona Y	[ˈosos]	[ˈosos]
Zona B	[ˈosos]	[ˈosos]

Durant la realització de les enquestes vaig tenir ocasió de comprovar, a la població de Bellmunt de Mesquí, que una jove de divuit anys no solament no distingia en la seva pronunciació entre [ɔ] i [o], sinó que no percebia la diferència que el seu pare, de seixanta anys, feia ben clarament pronunciant parelles de mots com els que acabem d'esmentar; vaig tenir ocasió, doncs, d'observar en plena evolució aquest procés de simplificació del sistema fonològic.

La línia que separa les zones Y i B, a part del valor que pot tenir pel fet de separar zones amb esquemes vocàlics diferents, se'ns presenta també com un límit important entre solucions lèxiques diverses, com es desprèn dels resultats d'un estudi exhaustiu des del punt de vista espacial que vaig realitzar sobre el lèxic de la zona. Pel que fa a l'aspecte lexical, aquesta línia se'ns presenta com la més important després de la frontera lingüística pròpiament dita; en efecte, després d'agrupar per fronteres coincidents els quatre-cents mapes que resulten (un per cada concepte) d'aquest estudi, identifiquem noranta-vuit mapes que ofereixen una frontera clara entre dos tipus lèxics o dos grups de tipus lèxics (els altres mapes presenten una distribució més variada i complexa, que no permet l'establiment de línies frontereres nítides). Aquests mapes es distribueixen de la manera següent:

	<i>Fronteres diferents</i>	<i>Mapes per cada frontera</i>	<i>Total de mapes</i>
	1	11	11
	2	3	6
	8	2	16
	65	1	65
Total	76		98

La frontera en què coincideix la distinció entre un nombre més important de tipus lèxics es correspon amb la que determina el límit entre la distinció i la confusió de l'oposició o/ɔ, és a dir, la línia que separa les zones Y i B de la figura 2. Aquests tipus lèxics són els següents:

aliento	/	alende, alè
vaso	/	tassa, got
tortilla	/	truita
perejil	/	julivert
queso	/	formatge
enviar, achuchar, arremeter	/	aventar, abornar ('atiar el gos')
pisar	/	calcigar, xafar
esto	/	això
aquello	/	allò
estrella	/	estrel
sin	/	sense

Respecte d'aquest fenomen de desfonematització de /ɔ/ hem de dir que, si bé la desaparició de la distinció fonològica entre /o/ i /ɔ/ en la parla d'aquestes localitats coincideix aparentment amb el que ocorre en castellà, almenys des del punt de vista dels esquemes fonològics, no podem relacionar la situació d'una i altra llengua; pensar que la influència castellana pot ser considerada l'origen d'aquest canvi, com apuntà Hadwiger,³ mostraria una visió molt simplista de la realitat. El seu origen s'ha de veure en una secular reacció de la llengua d'aquesta zona contra l'esquema de set vocals amb quatre graus d'obertura, que afecta particularment la distinció entre /o/ i /ɔ/. En la referència que faré d'ací a un moment als complexos fenòmens que tenen lloc en les vocals de l'ordre palatal, tindrem ocasió de confirmar aquesta tendència a simplificar el paradigma de set vocals en l'àrea que ens ocupa.

Encara que no podem allargar-nos-hi per raó del temps de què disposem, no podem deixar de fer esment del fenomen de diftongació condicionada de la vocal que correspon a una [ɛ] del català occidental, que es produeix d'una manera més o menys acusada en les vuit localitats més properes a la frontera (vall del Guadalop). En efecte, en aquestes localitats trobem pronunciacions com aquestes:

cel: [sjɛl], [θjɛl], [sial]
 cendra: ['sjɛndra], ['θjɛndra]
 guerra: ['gjɛra], [gjara]
 hereu: [e'ɾjɛw] [e'ɾjaw]
 merla: ['mjɛrɫa], ['mjɛrɫa]
 misteri: [mis'tjɛri], [mis'tjari]
 pèl: [pjɛl], [pjɛl]
 preu: [pɾjɛw], [pɾjaw]
 verd: [bjɛrt], [bjart]

La naturalesa d'aquest diftong presenta una gran varietat. El segon element oscil·la entre una [ɛ], una [ɛ̃] o una [a], mentre que el primer element oscil·la entre

3. J. HADWIGER, «Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. XXIX, (1905), p. 712-731.

[e] i [j], o pot desaparèixer en contacte amb una consonant fricativa prepalatal: [ˈzale] (*gela*), [ˈzale] (*gel*), [arˈzala] (*argela* 'argila'), [ˈzandre] (*gendre*), [sanˈzuˈzap] (*sant Josep*). La variació en aquest fenomen es manifesta, però, no solament en la naturalesa del primer i del segon element del diftong, sinó també en el fet que en algunes poblacions (3 i 5) el diftong alterna amb la vocal originària [ɛ]. En els mapes adjunts podem observar la distribució geogràfica d'aquesta variació, tant en la fixesa de la diftongació (fig. 3), com en la naturalesa del primer element del diftong (fig. 4).

La reorganització fonològica de l'esquema vocàlic d'aquestes zones es manifesta, com hem vist, de manera diferent en l'ordre palatal i en l'ordre velar. Aquestes circumstàncies i el fet que aquests fenòmens s'hagin produït amb intensitat diferent en unes zones i en unes altres, no fa sinó confirmar l'existència d'una resistència davant el paradigma de set vocals, i, especialment, posa de manifest el llarg període d'efervescència en les zones de cruïlla lingüística, abans que no es fixen les solucions estables per a cada fenomen.

Si el temps de què disposem ens ho permetia, podríem continuar comentant una sèrie de fenòmens de caràcter fonològic i de caràcter morfològic que es donen en aquesta zona; amb els que han estat referits, però, n'hi ha potser prou per a fer-nos càrrec de la importància dels fets lingüístics que s'hi poden observar.

Ja que hem fet esment de l'extraordinària varietat del lèxic de la zona, dedicarem la nostra atenció també breument a aquest aspecte de la llengua. Els anys 1971 i 1972 vaig realitzar una enquesta lèxica de 427 preguntes a les poblacions d'aquesta zona: les 25 de la comarca del Matarranya, 4 dels Ports, 1 del Baix Maestrat, 3 de la Terra Alta i 6 de parla castellana, a la part occidental de la zona d'estudi; en total, doncs, 39 localitats. El treball es caracteritzà per l'exhaustivitat espacial, per tal com són enquestades totes les poblacions de l'àrea que és objecte d'estudi. Els resultats tenen un gran interès perquè van des de la uniformitat absoluta, a la diversitat total (gairebé una solució diferent per a cada població), passant per les distribucions més diverses.⁴ Certs tipus lèxics, com *avena* ('civada'), *sombra* ('ombra'), *carrasca* ('alzina'), *feo* ('lleig'), *este* ('aquest'), *hasta* ('fins'), són comuns tant a la zona lingüísticament castellana, com a la catalana. Hi ha casos en què el tipus lèxic propi del castellà penetra parcialment en la zona lingüísticament catalana (*golondrina* / *oroneta*, *pañuelo* / *mocador*), i casos en què el tipus lèxic propi del català penetra en la zona castellanoaragonesa: *cloasca* / *cáscara*, *fusta* / *madera*, *penjar* / *colgar*, *llibrell* / *barreño*,

4. Només una part dels resultats d'aquest estudi han estat publicats: J. RAFEL, «Áreas léxicas en una encrucijada lingüística», *Revista de Filología Española*, vol. LVII, (1974-1975 [1976]), p. 231-275, i J. RAFEL, «Consideraciones léxico-semánticas a partir de una investigación espacial exhaustiva (Bajo Aragón meridional de habla catalana)», *Revista Española de Lingüística*, vol. 7, núm. 1, (1977), p. 137-170.

bugada / colada, llepar / laminar). En d'altres casos, la frontera entre els dos tipus lèxics coincideix estrictament amb la frontera absoluta de la llengua: (*viernes / divendres, trigo / blat, escoba / granera, sucio / brut, subir / pujar, mojarse / banyar-se*).

Pel que fa a la resta, el nombre de fronteres diferents entre dos tipus lèxics, com ja he deixat dit, és molt gran; això sense comptar els nombrosos casos en què són tres, quatre, cinc o més els tipus lèxics que conflueixen en aquesta àrea, amb fronteres ben definides o bé mesclats d'una manera aleatòria. No podem presentar ara sistemàticament tota aquesta problemàtica. A tall de petita mostra, he seleccionat per a aquesta ocasió una sèrie de casos en què la població de Calaceit, que ens acull, es troba en primera línia de frontera, sigui coincidint amb les poblacions més occidentals, sigui coincidint amb les més orientals. Entre els primers trobem els següents: *envasador / embut* (fig. 5); *carrear, carregar / garbejar* (fig. 6); *mozo, mosso / fadri* (fig. 7); *cena / sopar* (fig. 8); *plato, plat, platillo / present* (de la matança del porc) (fig. 9); *darse prisa, donar-se pressa / afanar-se* (fig. 10). Entre els segons, trobem els següents: *trillar / batre* (fig. 11); *enrunar / colgar* (fig. 12); *colchón, colxó / madalapa, matalapa* (fig. 13); *yema, gema / rovell* (fig. 14); *cardolina, cardelina, cardalina / cagarnera, cadarnera* (fig. 15); *manteca / sagi* (fig. 16); *limpio, llimpio, llimplo / net* (fig. 17); *hollín, follí / estalzi* (fig. 18); *vaso, vas, suro / arna* (fig. 19); *servilleta / tovalló* (fig. 20). Hi ha també casos de més de dos tipus lèxics en què la població de Calaceit ocupa una posició fronterera entre dos d'aquests, com, per exemple, *pendientes / mamelles, mamelletes / arracades* (fig. 21); *madero / llumera / biga, barra, barró, cabiró* (fig. 22).

Mentre observem, com fins ara, mapes aïllats, tenim una visió plana de la realitat geolingüística; però si comparem mapes corresponents a conceptes afins, podem observar fenòmens relatius a l'estructura del lèxic, que tenen un gran interès lingüístic. Només presentaré dos casos d'aquesta naturalesa. Si comparem la designació dels conceptes 'rentar la roba' i 'rentar les mans' (fig. 23), observarem que hi ha tres zones diferents: una que utilitza *llavar* o *lavar* per als dos conceptes; una d'intermèdia, que inclou la població de Calaceit, on es diu *llavar* per a la roba i *rentar* per a les mans, i la tercera, que utilitza *rentar* per als dos conceptes. Molt més complexa és la situació en el cas dels noms que designen els àpats del migdia, de la tarda i del vespre (fig. 24).

Aquests no són sinó alguns dels exemples que ens confirmen l'interès extraordinari que tenen les regions frontereres per al coneixement de l'estàtica i de la dinàmica dels sistemes lingüístics.

JOAQUIM RAFEL I FONTANALS

FIGURA 1

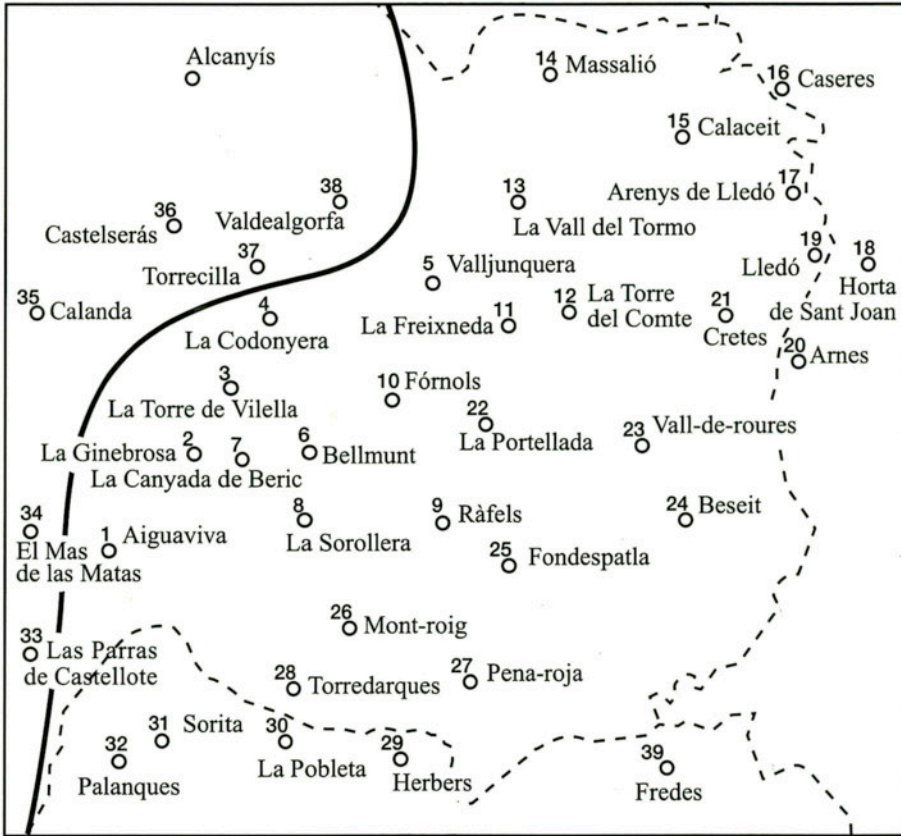

FIGURA 2

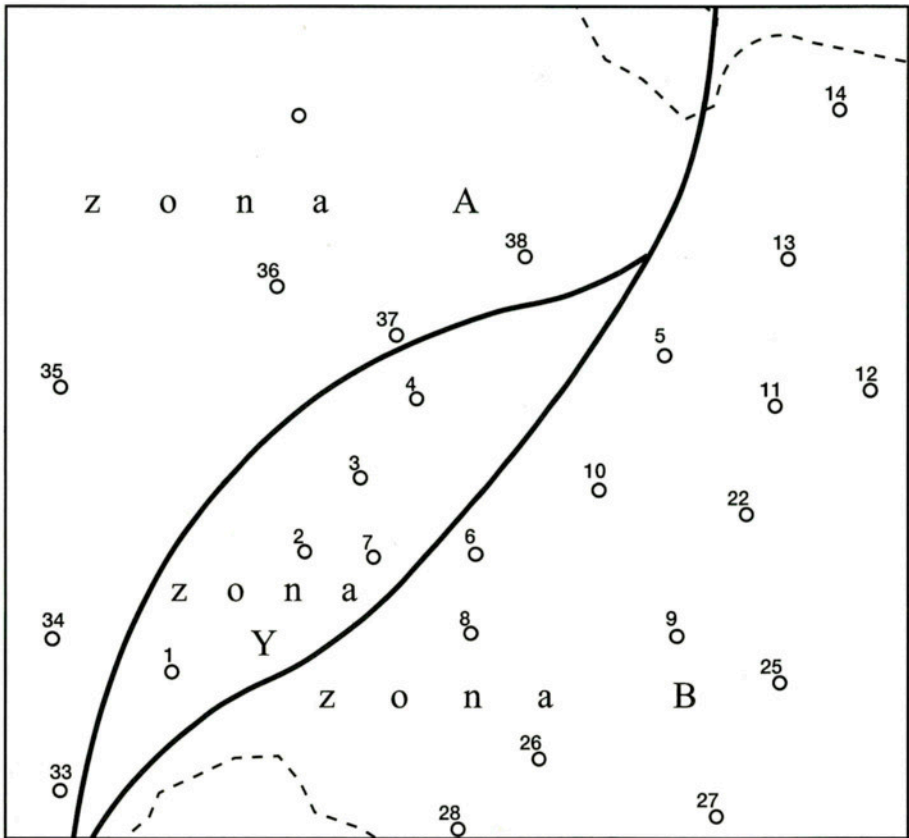
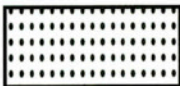
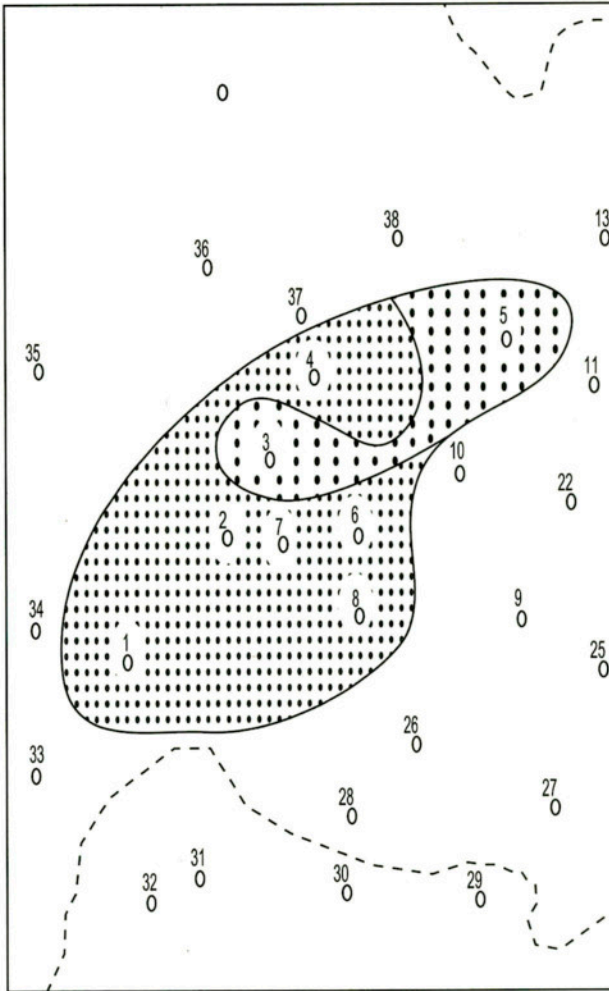
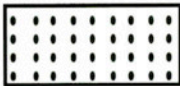

FIGURA 3

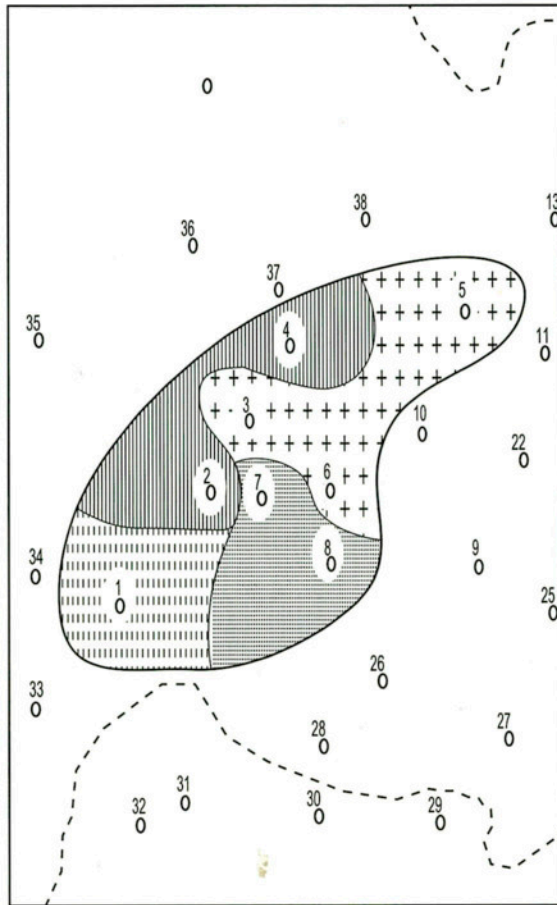

Zona de diftongació vacil·lant
alternant amb [e]

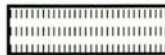

Zona de diftongació plena

FIGURA 4

Predomini de [a]

Predomini de [ε], abundància de [a]

Predomini de [ε], casos de [a]

Predomini de [ε], [ɛ]; absència de [a]

FIGURA 5

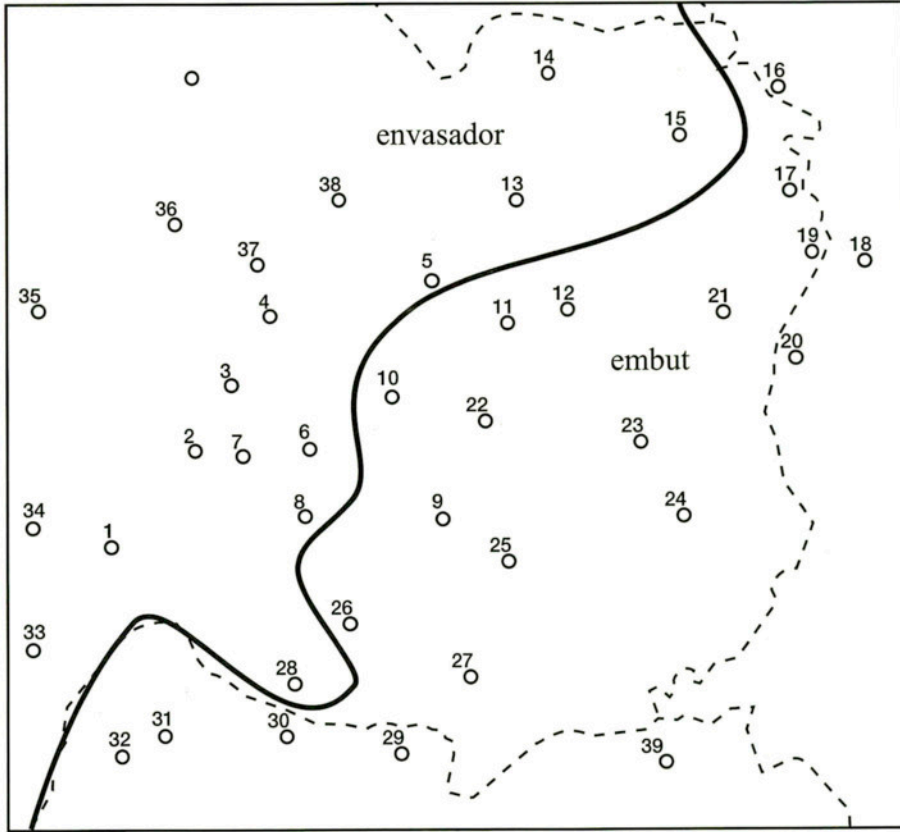

FIGURA 6

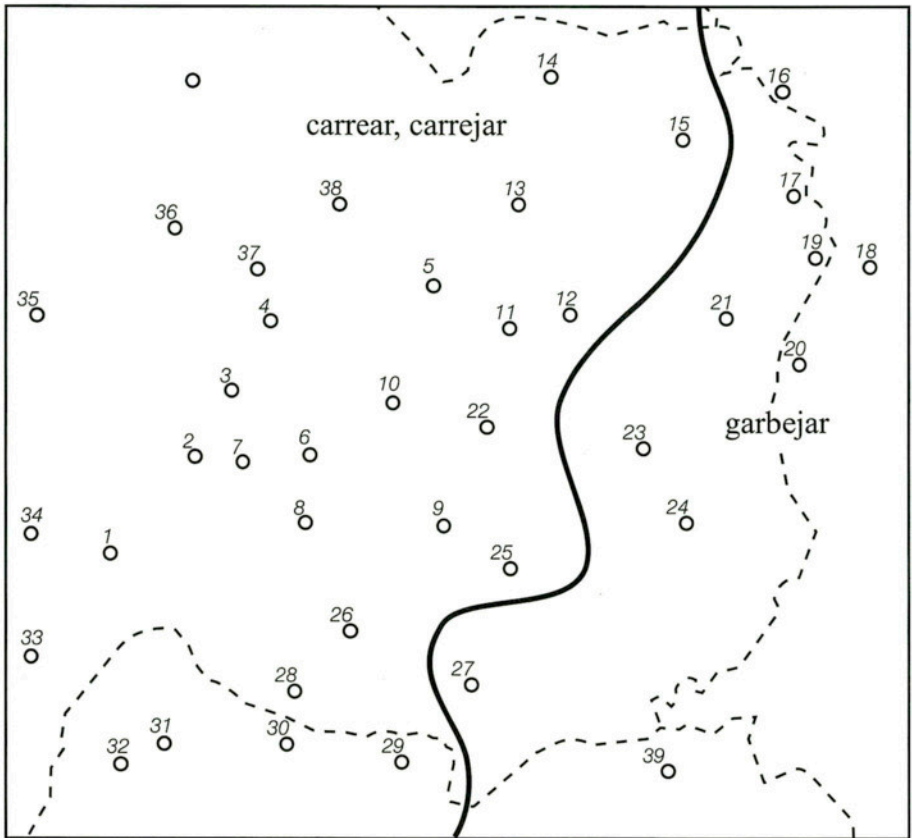

FIGURA 7

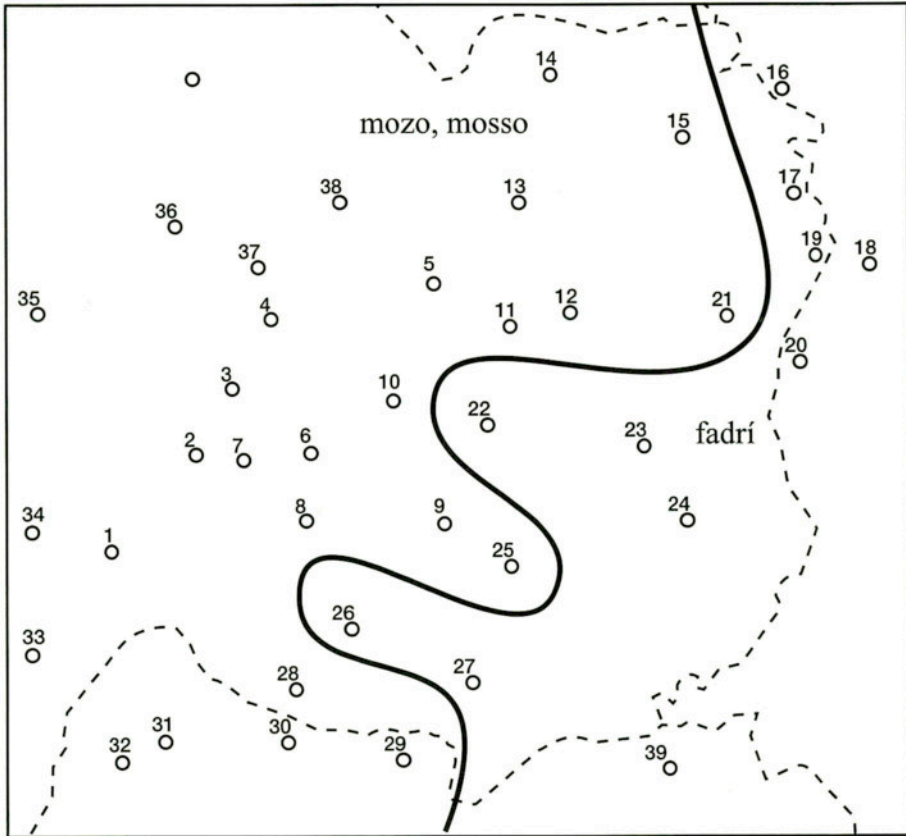

FIGURA 8

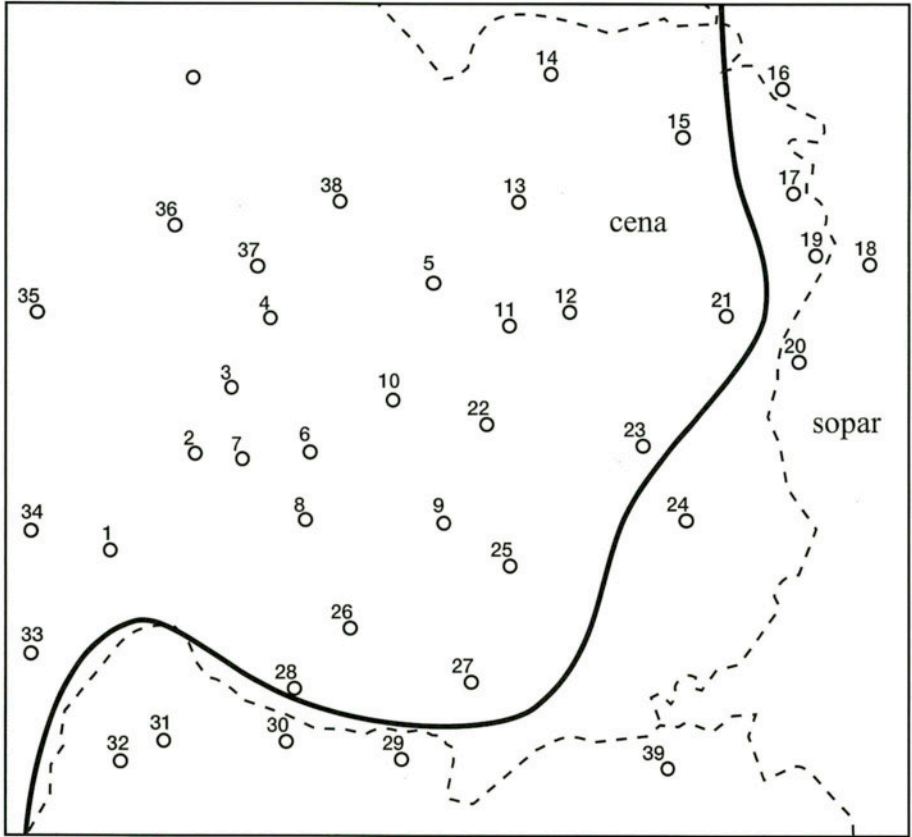

FIGURA 9

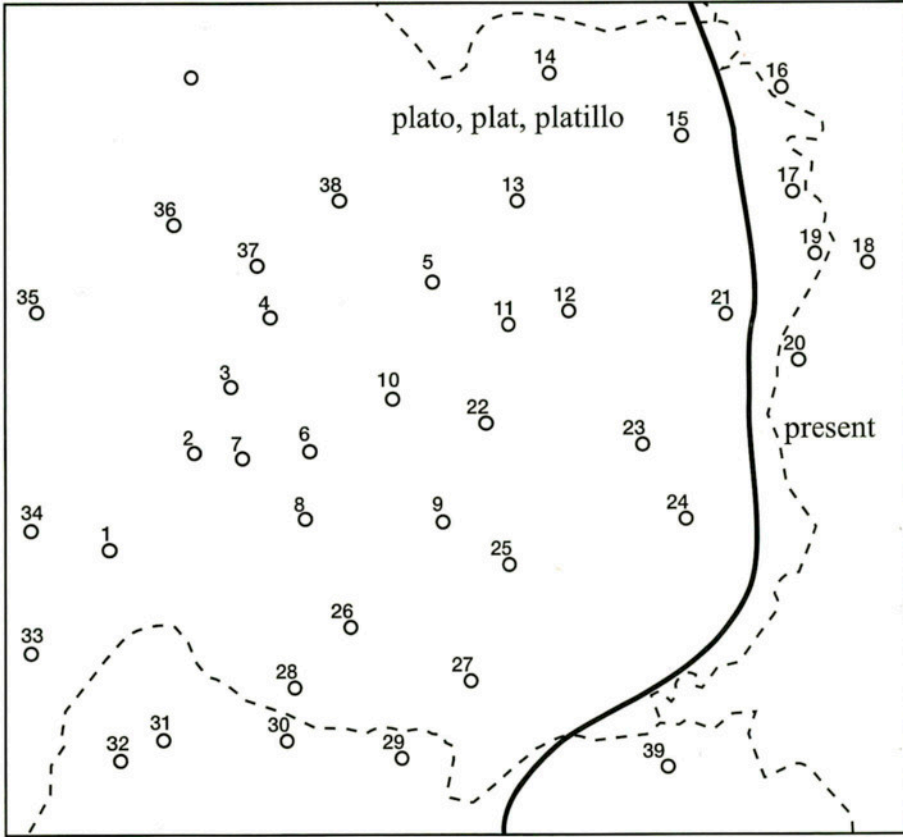

FIGURA 10

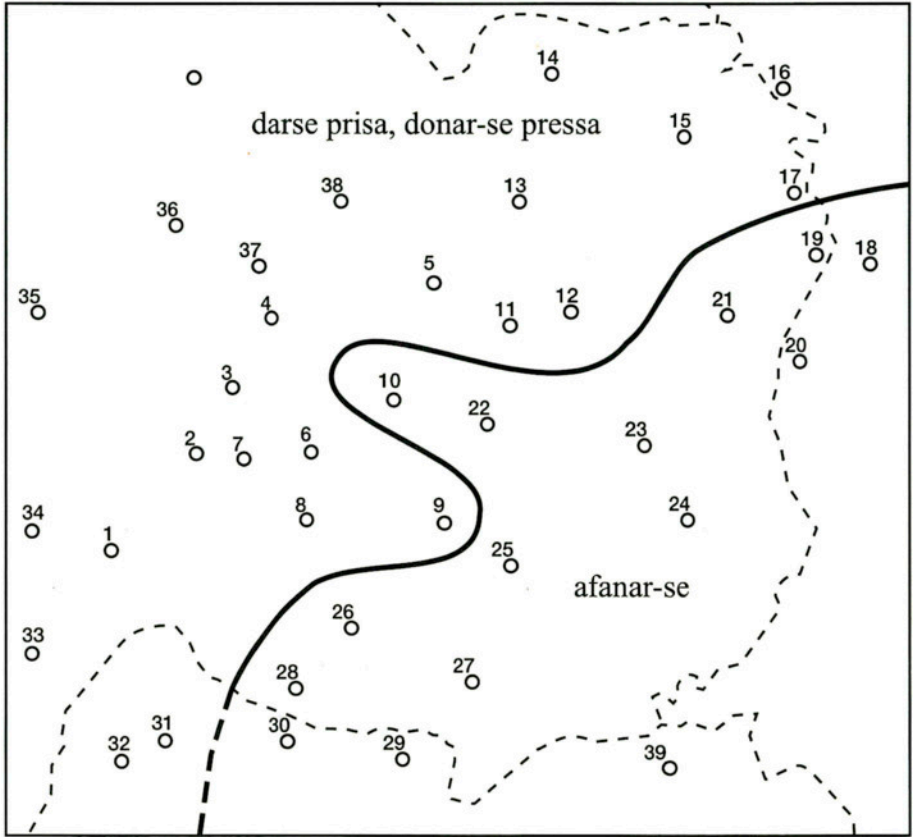

FIGURA 11

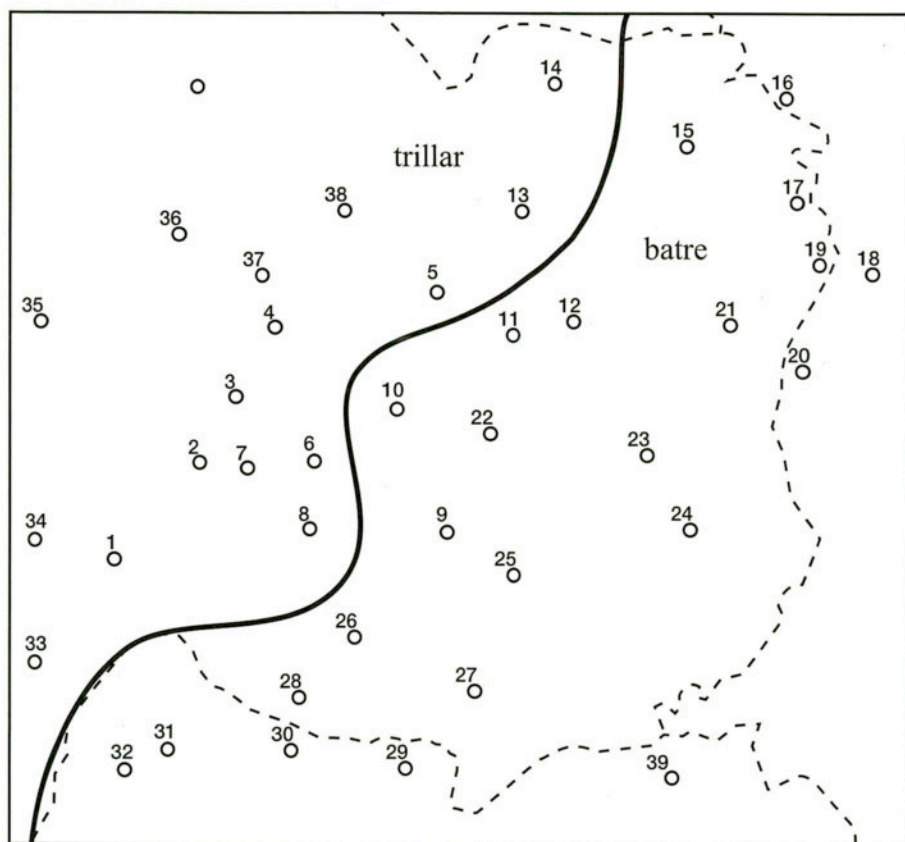

FIGURA 12

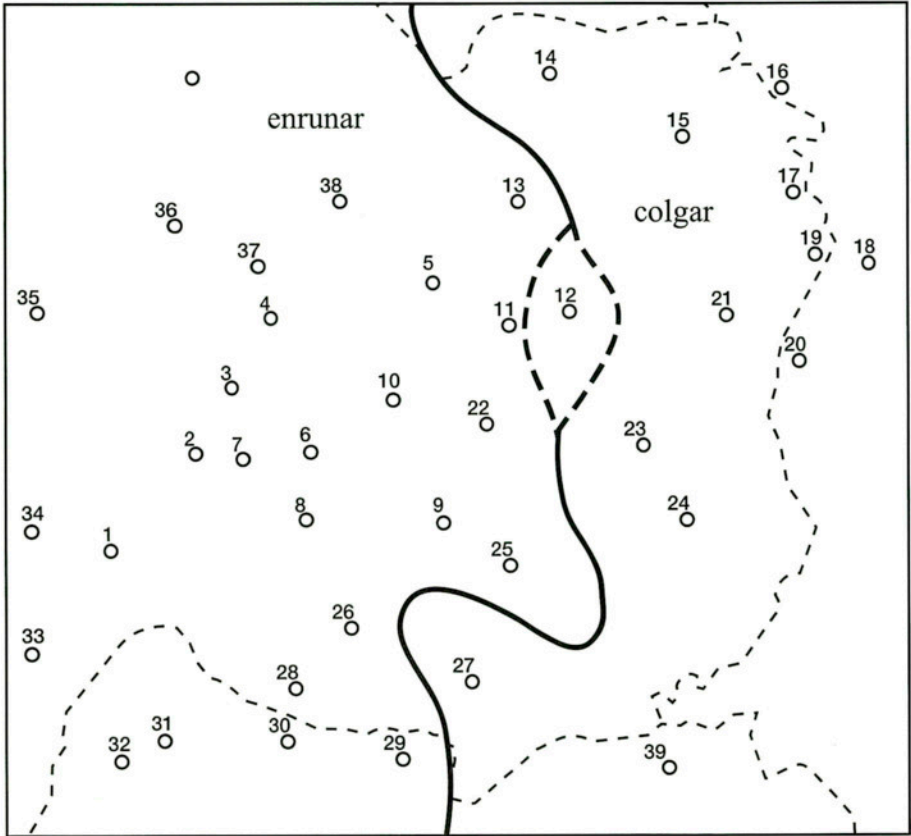

FIGURA 13

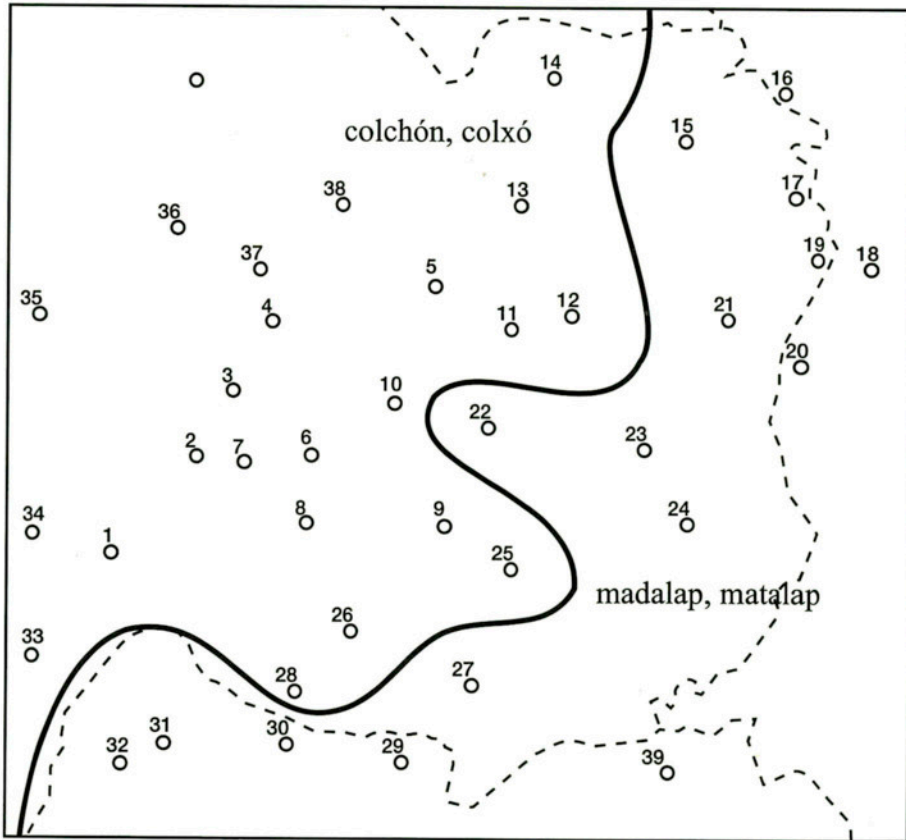

FIGURA 14

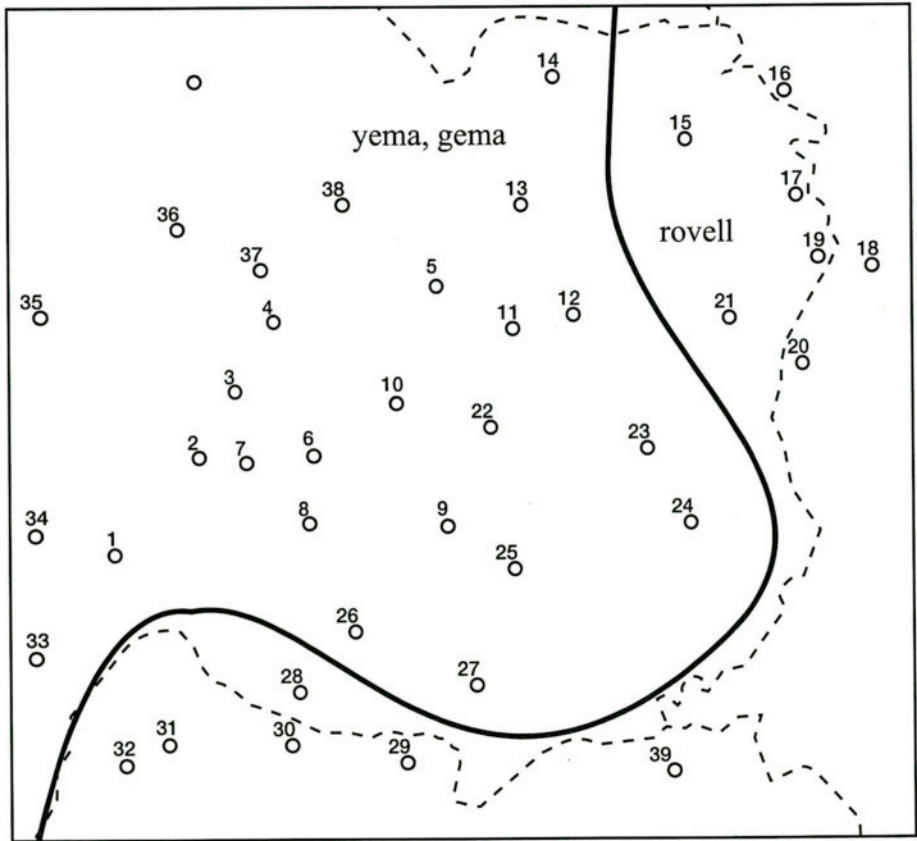

FIGURA 15

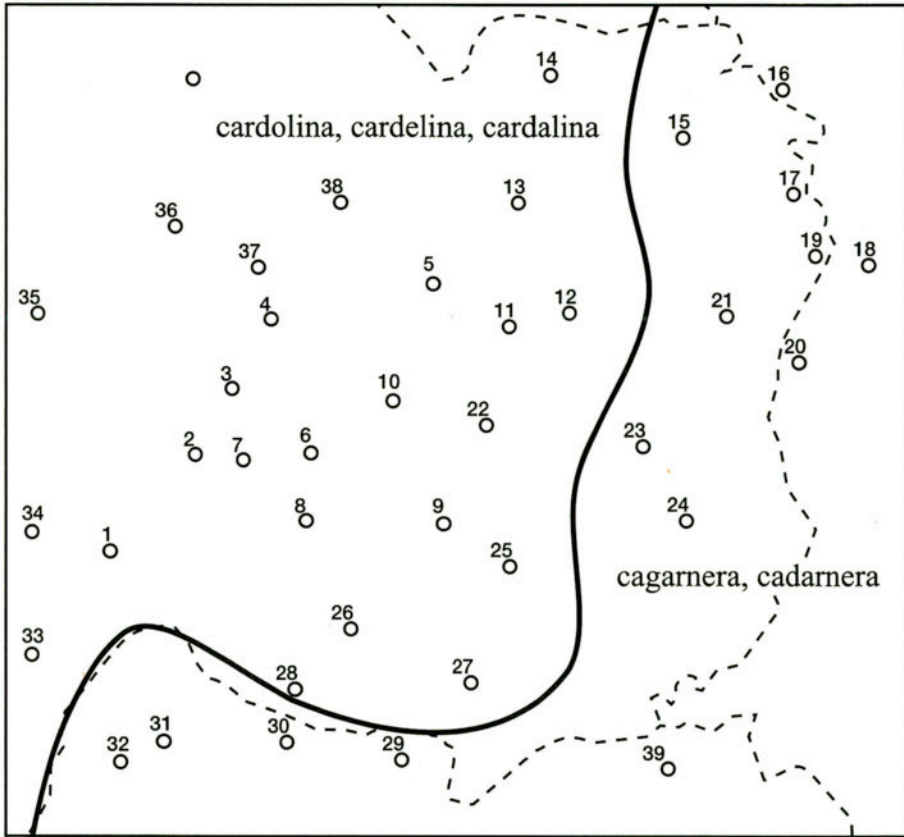

FIGURA 16

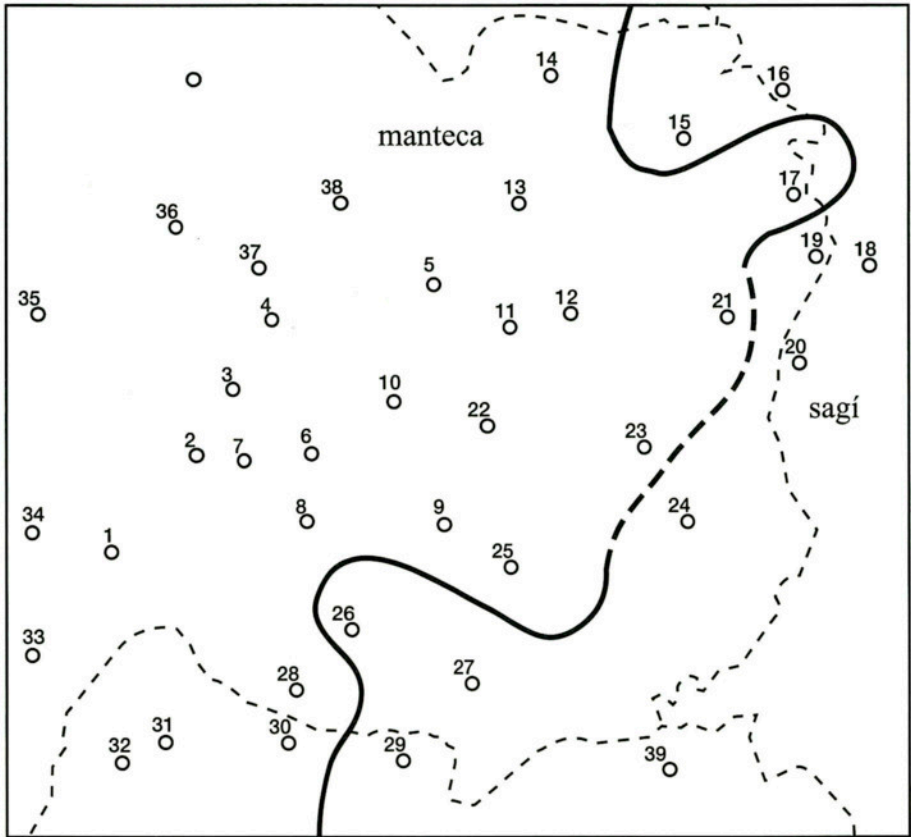

FIGURA 17

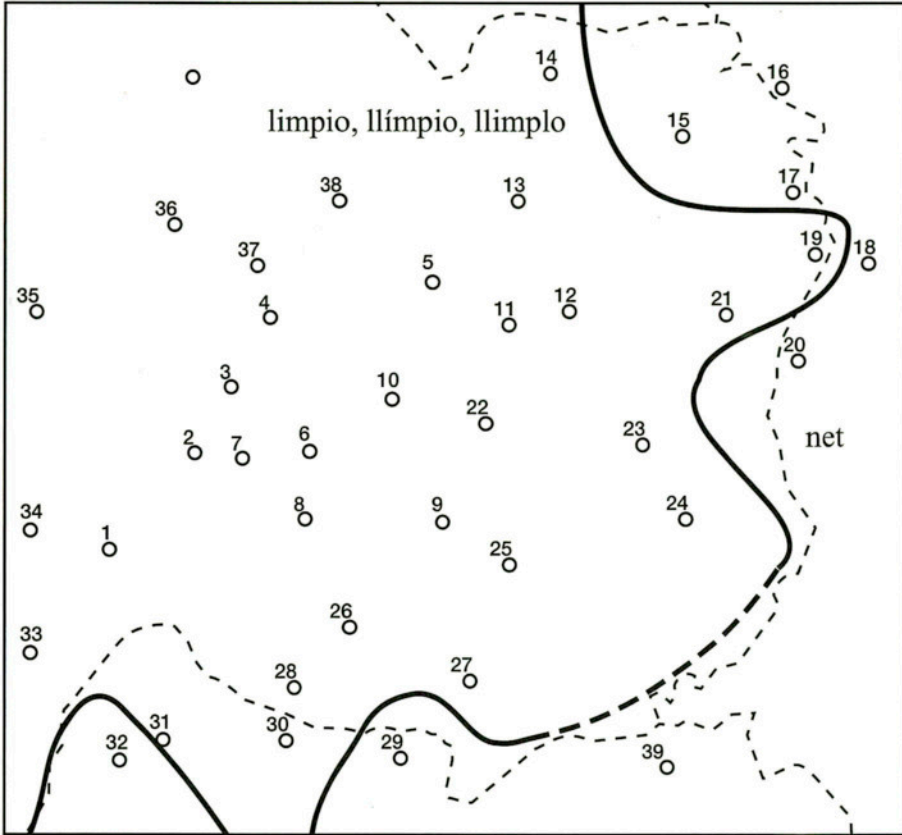

FIGURA 18

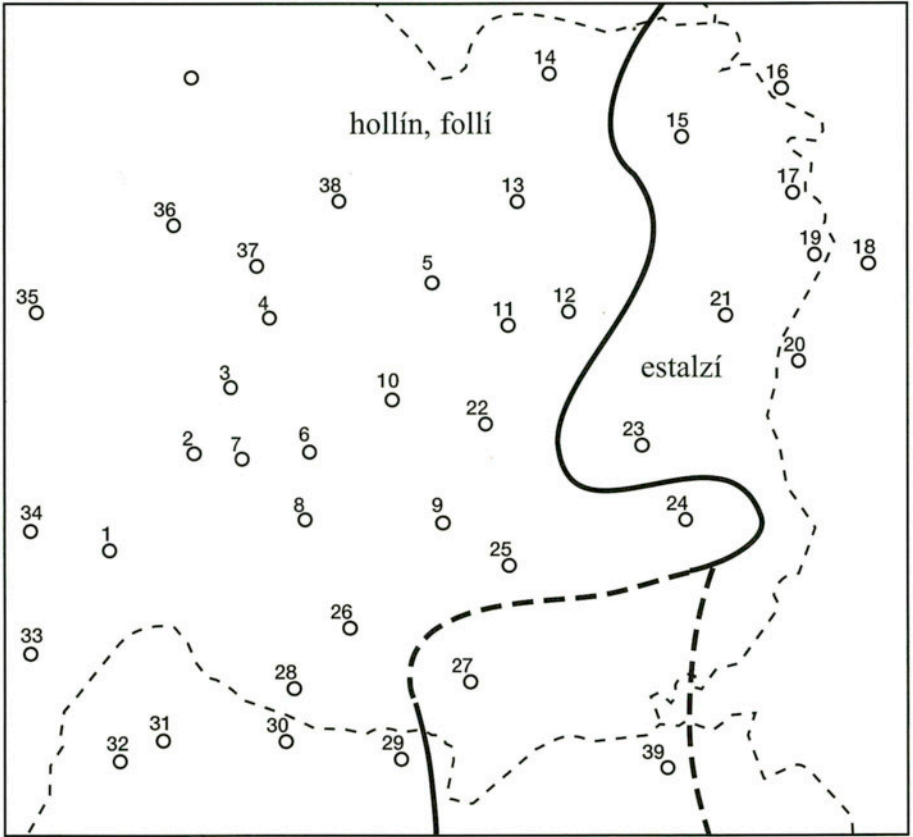

FIGURA 19

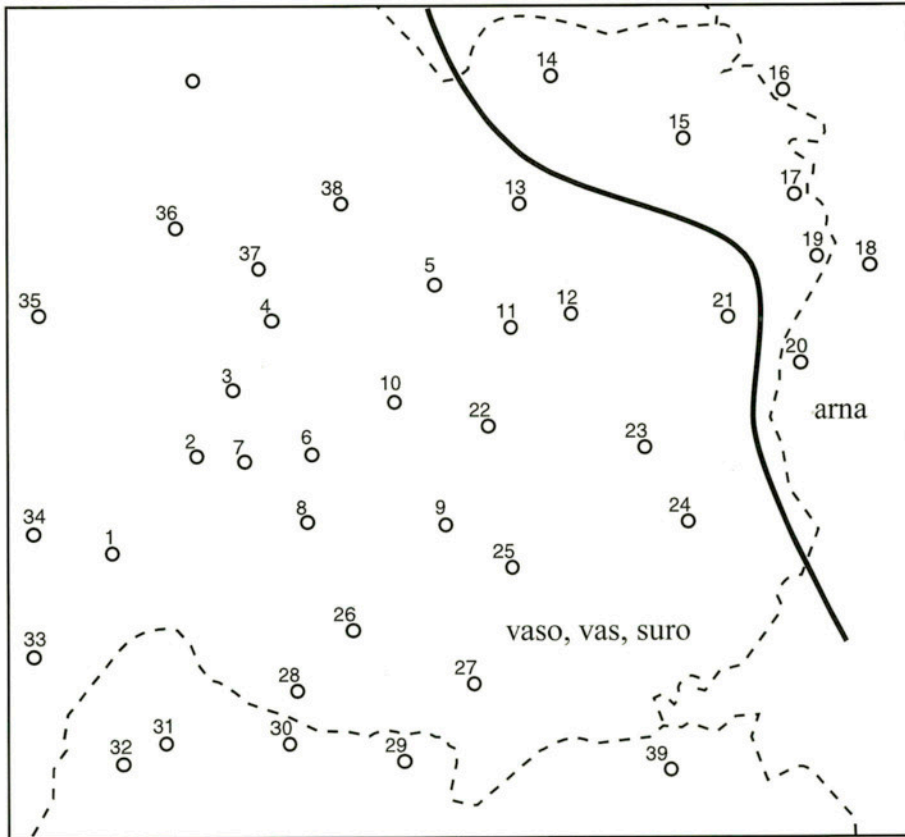

FIGURA 20

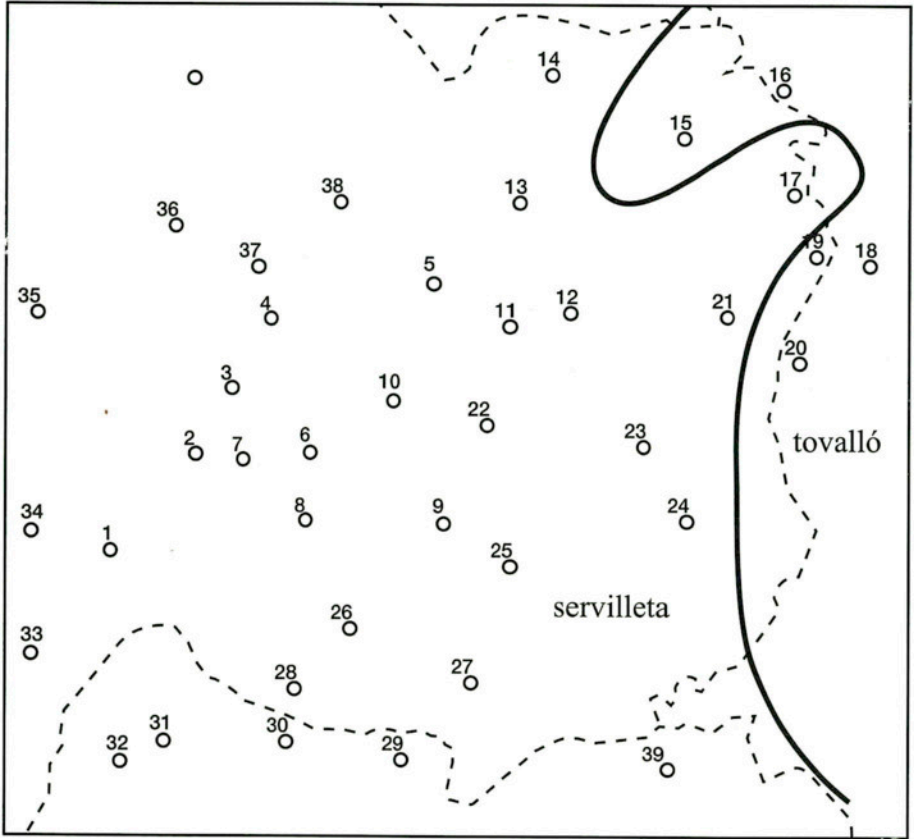

FIGURA 21

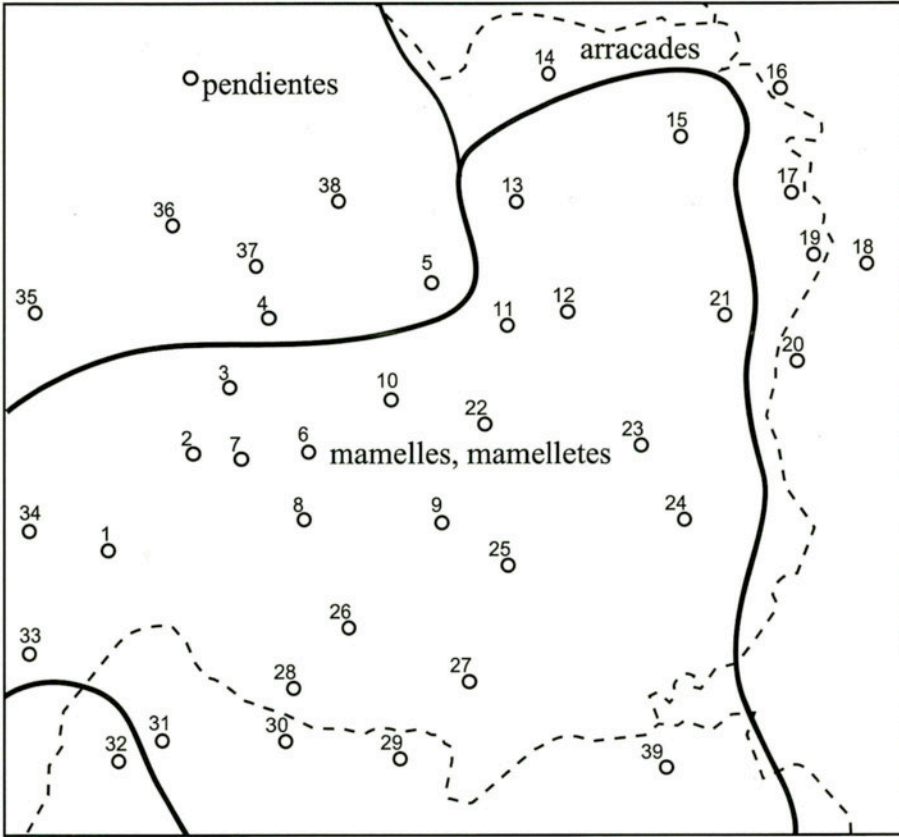

FIGURA 22

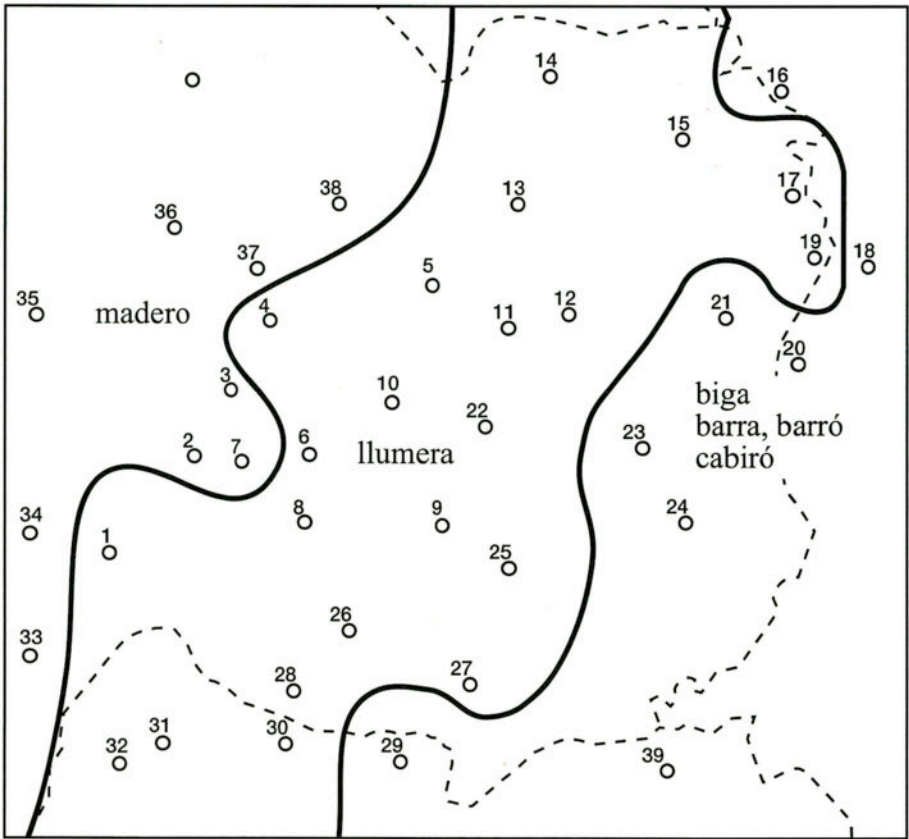
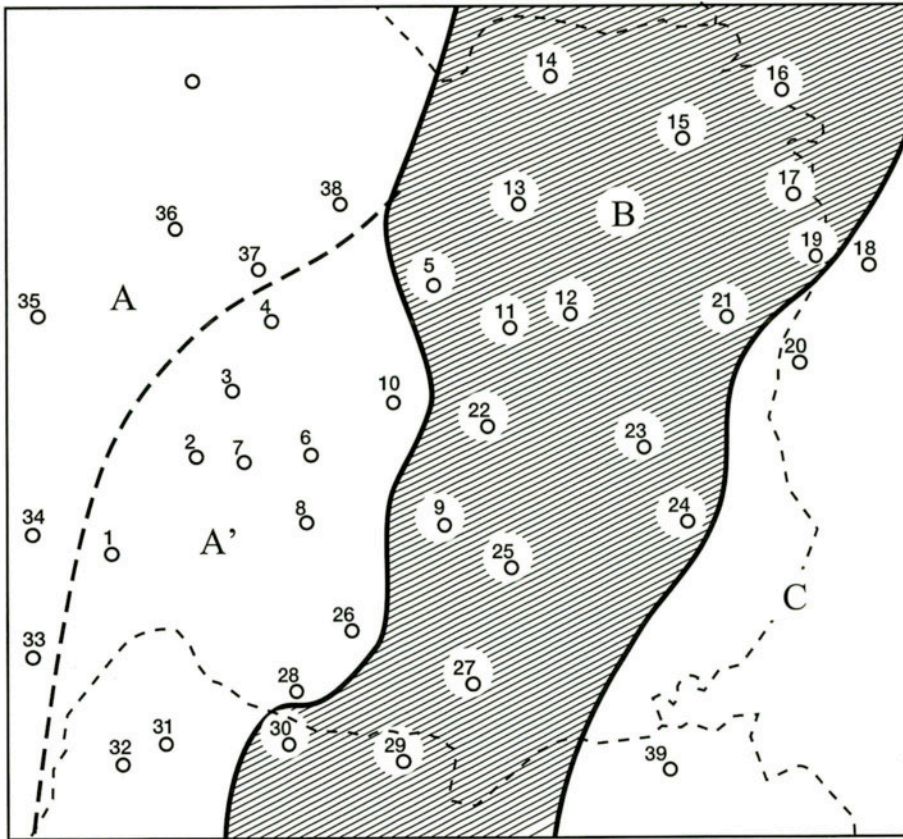
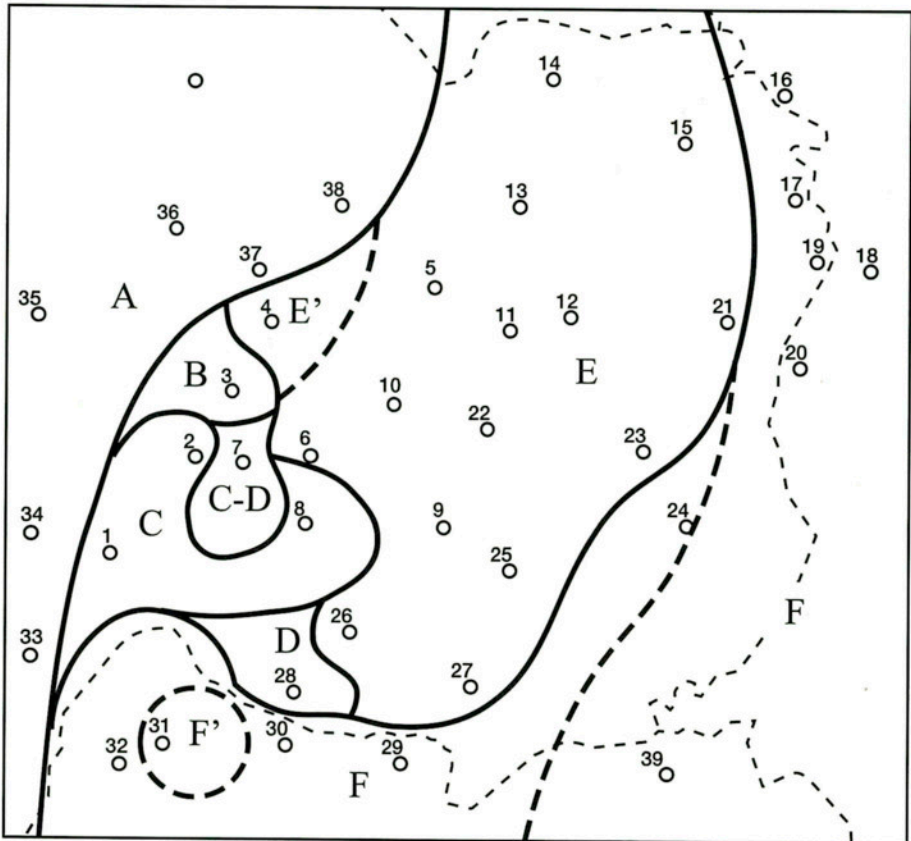

FIGURA 23

	<i>'rentar la roba'</i>	<i>'rentar les mans'</i>
Zona A	lavar	lavar
Zona A'	llavar	llavar
Zona B	llavar	rentar
Zona C	rentar	rentar

FIGURA 24

	<i>Migdia</i>	<i>Tarda</i>	<i>Vespre</i>
A	komida	merjénda	θéna
B	bréna	merjénda	θéna
C	bréna	boθins-bosins	θéna-séna
D	díná	bosíns	séna
E	díná	bréna	séna
E'	díná	brená	séna
F	díná	bréna	sopá
F'	díná	brená	sopá